

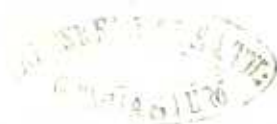
A

TRAGIKAI FELFOGÁSRÓL.

ISZÉKFÖGLALÓ.

SZÁSZ KÁROLY

R. TACTÓL.

PEST 1870.

EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE.

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR.)

A TRAGIKAI FELFOGÁSRÓL.

Székkfoglaló

SZÁSZ KÁROLY

r. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1870. márcz. 28-án tartott ülésén).

Miután rendes tagi széketemet, melyre a tekintetes Akadémia múlt évi nagy gyűlése emeli, a tisztelt társaság engedelméből elfoglalni bátorkodom, egy önvédteljes gondolatot nem nyomhatok el magamban. Bár irodalmi munkálkodásom, az irodalom több ágára terjedve ki, mennyiségileg legalább némi tért foglalt el, meg kell vallanom, hogy annak csak legkisebb része esett az akadémiai munkálkodás körébe s belőle alig valami volt az akadémia előtt bemutatva, s midőn a tisztelt akadémia e kebelén legnagyobb részt kívül eső munkásságot is érdeme fölötti figyelemre méltatta, újabb választása által, úgy érzem, gyöngéd szemrehányással akart kötelesség-mulasztásomra emlékeztetni s felhívott, hogy igyekezzem ezentúl több szolgálatot tenni azon intézetnek, mely irodalmi pályámnak csaknem kezdetén, ezelőtt már 12 évvel méltatott arra, hogy levelező tagjai díszes sorába fülvegyen, s most ismét, még nagyobb s még kevésbé megérdemelt kitüntetésben részesít. Engedje azért a tekintetes társaság, azon ígérettel foglalnom el e széket, hogy az Akadémiának, megújított alapszabályai s szervezete által parancsolt nagyobb lendületű munkásságában nagyobb s mindenképp fölött rendesebb részt venni lesz ezután, rendes tagi kötelességem szerint, buzgó törekvésem.

S most, megújítva forró köszönetemet a tekintetes Akadémia iránt, az alapszabályok azon rendelkezése szerint, hogy az újonnan választott tag, szakába vágó értekezéssel tar-

tozik egy év alatt széket foglalni, áttérek székfoglaló értekezésekre, melynek tárgyául

a tragikai felfogást

választottam.

A tragikum elméletének fejtegetését, Aristotolestől kezdve minden széptanban megtaláljuk. S azért még sem mondhatjuk, hogy végleg tisztába volna hozva s több szó ne férhető hozzá. Mint mindenütt, hol nem csak tapasztalati tények egyszerű megállapításáról s rendezéséről, hanem elméleti okoskodások folytán megállapítandó törvényekről van szó, a kiindulási pontok, a következtetésekben való eljárás s természetesen az eredmények is különbözők lehetnek s lesznek szükségkép; annyiaval inkább oly kérdésben, hol egyszerre több s egészen különböző tudományágak szempontjai lehetnek elhatárolók, mint pl. a tragikumnál, melybe a széptani szemponton kívül az erkölcsi is oly mélyen bejátszik. S a tragikum elméletének és a különböző széptani írók erre vonatkozó nézeteinek érintését én sem mellőzhetem fejtegetésem rendén, mely nem is lehet egyéb, mint a tragikum elméletének egy bizonyos sajátlagos szempontból tekintése.

De a mit a széptanokban nem találok, az: a tragikai felfogásnak *külön* (speciális) kérdése, mely a *költői fogalmazás* műfolyamáról szól, a mi pedig, — mint a természetben is az életműves fogalmazás, — titkosabb és rejtelmesebb, mintsem egészen világos törvényekkel volna körülírható. E kérdést azért a széptanokban érintve alig kifejtve épen nem találjuk. Én sem biztatom azzal magamat, hogy fölöle sokat és kimerítőleg tudjak szólni. Értekezésem csak betű szerinti értelemben *essay*, t. i. *kisérlet*.

Szükséges mindennek előtt a kérdést fogalmaznom a mint előttem lebeg.

Mellőzve egyelőre, vajon azon tárgyak közül, melyeket a történet, az élet, s a képzelet a költői feldolgozás anyagául nyújt, melyik tragikai s melyik nem? — mert hogy nem mindenik az s nem egyaránt az, mondanom sem kell, —

s föltéve hogy oly tárgy áll előttünk, mely tragikai anyagot rejt magában: kétséget nem szenved, hogy az abban rejlő tragikumot, mielőtt bizonyos széptani műalakba feldolgoztatnánk, *először meg kell találni*. A költő sem a történetben, sem az életben, sem képzeletében nem talál — nemcsak alakilag kész tragédiákat nem, de a tragikai eszmét sem találja készen kifejezve az eseményben és az alakokban, a mint azok előtte föltűnnek. Az eseményt esolekvénynyé, az alakokat jellemké tenni, az ő művészete; s mielőtt ezt tehetné, neki kell azokat bizonyos oldalról és szempontból *úgy fogni a föl*, hogy tragikaiak legyenek.

Shakspere, mint tudva van, részint a történetből, részint (s még a történeteket is nagyobbára) holmi gyarló novellákból s drámai kísérletekből vette darabjait s jelesen tragédiáit is, illetőleg azok tárgyait. E tárgyakat, mint történeti s novellai elbeszéléseket, vagy drámai párbeszédos alakban, megtalálta elődeinél. De nem csak hogy a drámai forma nagy művészetével újra öntötte s dolgozta azokat, hanem úgy fogta is föl mint elődei nem voltak képesek; s a mit azok nem találtak meg bennök, — pedig hogy megvolt, kétségtelen, mert különben Shakspere sem találhatta volna meg, — azt ő megtalálta, tudniillik: a tragikumot.

Megtalálta, vagy *belelőte*; lehetne ellenvenni. Indokokat például, melyek azelőtt nem voltak; lehet, de ott voltak a tények, melyeknek indokait csak keresni kellett; vagy jellemeket, melyek azelőtt nem voltak festve, sem megalapítva; lehet, de léteztek, viszonyban álltak egymáshoz s helyzetükhöz és a esolekvényhez, s épen a felfogás hiányzott, mely őket tragikaiskává tegye. E kifogás tehát a dolgon mit sem változtat.

Egy szóval, oly tárgyhoz is, mely a leggazdagabb tragikai ért rejt magában, *tragikai felfogás* szükséges. E nélkül Othello anyagot nyújthat egy törvénytörő tárgyalással, Romeo egy fantasztikus elbeszéléssel, lélektani alapok nélkül, Macbeth egy vér foltot ejt a hasonlókhöz úgy is hozzá szokott történet egyik homályos lapjára, Lear végre komédia vagy épen bohózat tárgyául szolgálhat a bárgyú s gyöngéfejű és szívű apáról; Julius Caesart és Coriolánt csak a tör-

ténelmet megillető komolysággal s megdöbbenéssel olvassuk — de egyikből sem lett volna tragédia. Azzá csak Shakspeare tette, tárgyainak tragikai felfogása által.

Shakspeareből vettem a példákat, gondolatom magyarázatára; de vehettem volna bármelyik nagy tragikusból is. A görög tragikusoknak nemzeti mondájok s hős bitregéik szolgáltatják a tárgyakat. A francia klasszikusok nagyrészt már mások által feldolgozott tárgyakat dolgoztak újra föl. S a mi bármely egyes példánál többet bizonyít és jobban világosít, azon tény, hogy ugyanazon tárgyakat számtalanszor találjuk a különböző, vagy ugyanazon irodalmakban is, ugyanazon műformában, jelosen tragédiában, különbözőleg nem csak kidolgozva, mi a drámai technika alakzatai s mértéke szerint adhat nekik különböző műbecset, de gyökeresen különbözőleg fölfogva is, s a szerint inkább vagy kevésbbé vagy teljességgel nem is tragikailag. Ugyanazon tárgy különböző felfogásától függ első sorban a mű sikere s értéke.

Messze vezetne, ha osztályozni s legalább főcsoportokban elősorolni akarnók mindazon tárgyakat, melyek a tragikai felfogásra egyáltalában alkalmatlanok. Hogy a köznapi és aljas nem lehet tragikai, hogy a kicsinyes, a bizarr, a frivol ki van zárva a tragikum köréből, azt érinteni is felesleges. De szem előtt tartva a tragikum azon meghatározását, mely Aristoteles óta el van fogadva s bár itt ott megtámadva, ma is általános érvényben áll, hogy t. i. a tragikum az általa felköltött „részvét és félelem“ által hat tisztítólag, kevésbbé látszik feleslegesnek e két fogalom körét kissé körülírni a tragikai felfogás elméletében.

Sajnálatot, szánalmat, sőt részvétet is költhet valami, a nélkül, hogy azért a tragikai fölfogásra alkalmas lenne. A tiszta ártatlanságot lesújtó szerencsétlenség, a durva hatalmas által eltiport gyöngeség szánalmunkat, a magát ellenmondás nélkül megadó vértanu részvétünket teljes mértékben megérdemelheti; de egyik sem lehet tárgya a tragikai felfogásnak.

Viszont félelmet költhet sok, a mi tragikai hatást nem. És pedig nem a pusztán borzasztó s iszonygerjesztő csak, minő egy kikeresett vérlázító kegyetlenség, vagy egy rend-

kivüli irtózatos vég, pl. hogy Dózsa Györgyöt elevenen megsütik, vagy a tordai kéményseprő a hegyhasadékba szorulva kilencz napig vergődik a haláltusában; nem csak a külső iszony, hanem az erkölcsileg is félelem-gerjesztő lehet egészen alkalmatlan a tragikai felfogásra.

De Aristoteles nem is azt kívánja a tragikumtól, hogy az vagy csak részvétet, vagy csak félelmet, hanem hogy részvétet és félelmet költsön, s a köttőnek összetalálkozása és együtt léte talán mindig tragikai lesz? Nem; mert ha, az első rendbeli példákban, a szenvedő ártatlanság, elnyomott gyöngeség s önmegadó martyrság balsorsa előttünk készül is, ha remélve s ohajtva szabadulását, féltjük is a ráért s feje fölött függő csapástól, sőt ha a rokonszenvnél fogva melyet iránta érzünk, a félelmet átviszszük magunkra is s részvétünk tárgyát féltve, mintegy magunkat féltjük benne, — mert ez az arisztotelesi félelem tulajdonképi értelme, — érzelmünk azért nem lesz tragikaiabb, mert a szenvedő egyénben hiányzik az, a mi őt tragikává és sorsát tragikailag felfoghatóvá tenné.

A szenvedés magában véve csak s comoru, de még nem tragikai. Hogy azzá legyen, erkölcsileg jogosultnak kell lennie. A tiszta ártatlanság szenvedése nem az, s azért a tiszta ártatlanság a leghasználhatatlanabb valami a tragikumban. Ellenben a ki tévedés és bűn által idézi föl a szenvedést magára, de oly tévedés és bűn által, mely szintén jogosult volt bizonyos értelemben, s így két jogosult erkölcsi tényező közé van állítva, a küzdelem által, melyet azok benne támasztanak, tárgyává lesz, vagy lehet, a tragikai fölfogásnak.

Küzdelemről szölok, mert a nyugalom mint általában a drámáinak, úgy a tragikáinak is legfőbb ellensége. Nyugalomban még a nagyszerű és fenséges sem lehet tragikai. Volker és Hagen, a mint Krimhild palotájának ablaka alatt ülnek s őrt tartanak, fenségesek de nem tragikaiak, nyugalomuk miatt, mely épen a fenségesnek eleme bennök.

A tragikum, mint a drámai általában, küzdelmet követel. Mert a tragikai egyéntől mindenek előtt az akarat erélyét s a szenvedély azon kizárólagosságát követeljük, mely

egyéb tekintetet nem ismer, mint saját ezélját s annak érvényre juttatását. E kizárólagosság múlhatlanul harezba állítja őt egyéb érdekekkel; s bár mennyire jogosult is az magában, de más, szintén jogosult érdekeket sért, melyek szintén érvényesíteni akarják önmagukat.

A tragikumtól e szerint az erkölcsi jogosultság ép oly elvállhatlan, mint a bűn*). A ki, a magában véve legjobbat, a legjogosultabbat is, de minden másra, szintén jóra és jogosultira való tekintetet nélkül akarja, — az erkölcsi törvények összességét sérti meg, melyek válogatást nem engednek, melyek egész összességükben kivánnak betöltetni, mert az általános fölötte áll az egyesnek, az egész mindig elébe teendő a résznek, s a részletes soha sem bitorolhatja kizárólagosan, a többiek hátrátételével, az összesnek jogát.

A tragikai felfogás első törvénye tehát, ellentéteket és pedig erkölcsilag jogosult ellentéteket keresni. Magában véve azonban az ellentét sem elég; mert lehet megoldható is — s akkor a komikai, vagy ha komolyabb, de még a megoldhatónak határai között, a különlegesen ugynevezett drámai (mint középfaji) felfogás tárgya. A tragikum a *megoldhatlan erkölcsi ellenmondásban áll*; megoldhatatlan t. i. azon egyénre nézve, kinek lelke az ellentét által fölidézett küzdelemnek mintegy csatateré, s ki e küzdelemben, épen mert az reá nézve megoldhatlan, múlhatlanul meg kell hogy sommisúljon.

Egyénről, a drámai hősről szólok. A tragikumnak nem múlhatlan alakja ugyan a dráma; lyrában s eposzban szint-
 úgy szerepelhet; de mivel legtökélyesb kifejezést a tragédiában nyert, mely — mint a dráma általában, a eselekvény s azzal együtt a hős egységét a legszigorúbban követeli, bár a tragikai összeütközés két eleme két egyén által is lehet képviselve, mint ugynevezett játék és ellenjáték, de ez esetben is a tulajdonképeni küzdelemnek a hős felkében kell befolynia s katasztrófra jutnia, — ennél fogva ezélszerű a mindenesetre a legvilágosabb; a tragikai összeütközést az *egyé-*

*) Rötcher: Dramaturgische und aesthetische Abhandlungen. — Leipzig, 1867.

ben, a dráma hősében vizsgálai s ez az oka, a miért eddig is erről szóltam.

A tragikai felfogás tehát jogosult tényezők közötti, megoldhatlan erkölcsi ellenmondást keres s annak dilemmájába állítja a dráma hőst. Ő az ellentétek egyikétől sem szabadúlhat, mindenikök parancsoló, és kikerülhetlen szükségesség reá nézve. Mi lehet e két ellentét? Legrövidebben kifejezve: az *általános és az egyéni*. Egyik az erkölcsi törvény, mely feltétlen engedelmességet követel. A másik a természeti törvény, mely alatt nem az anyagi természet törvényeit értem, hanem az egyén természetében fekvő törvényt, mely rá nézve kikerülhetlen szükségességet foglal magában. Sorsa, körülményei, helyzete, véralkata, szenvedélyei, — im ezek e természeti szükségességnek elemei. Reá nézve, egyénileg, ezek szintoly parancsolók s tehát szintoly jogosultak is, mint az abszolút érvényű erkölcsi törvény. E két szükségesség egymással számtalan ponton érintkezik, össze van szövődve, egymást át meg áthatja, majd ismét kizárja, egymással szemben áll; holott végelemzésben tulajdonkép ugyanazonosak, vagy legalább kiegyenülnek, mert az erkölcsi törvény is a természetben gyökereszik, nem önkényűleg felállított s tényalap nélküli szabályzat, s másfelől a természeti törvény is erkölcsi alappal s jelentőséggel bír. De végső egységek dacára az egyén végösségében összeférhetlen ellentétben állhatnak; s az egyes elhatározásra, az egyes tette re nézve oly ellenkező követelményök lehetnek, melyeket egyszersmind betölteni lehetetlen, s egyiket betöltve, a másik lesz múlhatlanul megsértve. A két szükségesség közé van állítva az ember, ugynevezett szabad akaratával, mely az erkölcsi törvényt feltétlenül érvényesnek ismeri el, s azt betölteni törekszik is, de a természeti törvény bilincseitől, melyeket akár végzetes helyzete, akár kizárólagos szenvedélye vetett reá, szabadulni nem tud.

E két ellenkező szükségesség közül az erkölcsi törvény mindig bennünk van; s így az egyén belsője, legbensőbb *éne* sohasem maradhat ki a küzdelemből, legalább egyik elemével annak. Merőben külső összeütközés, erkölcsi jelentőség nélkül, tragikai nem lehet. Például a tosti harez, csata,

párbaj, magában véve, erkölcsi indokok s alap nélkül, ha szomorúan s szerencsétlenül vagy éppen a hős megsemmisülésével végződik is, még nem tragikai.

A küzdelem másik eleme azonban, melyet természeti szükségességnak neveztem, mely egyébiránt az erkölcsi alapot sem zárja ki, lehet az egyén erkölcsi énjén kívül álló s kívülről reá támadó is. Külső szükségesség, melylyel ő a benne levő belső szükségességet: az erkölcsi törvényt fogja szembe tenni.

E külső szükségességet nevezzük *sorsnak*.

Néha az *esetlegesség*, a *véletlen* alakjában jelenik meg. Bár itt is sok függ a felfogástól. Egyik ember csak véletlent lát ott, hol a másik az okok összefüggését találja meg. A sors pusztá önkényből is lesujthatja az embert, de kérlelhetlen szükségességéből is. A sors szükségességét mondjuk *végzetességnek*.

Az ókorban, jelesen a görögöknél, a végzetesség törvénye volt uralkodó; az erkölcsi világrend láncolata nem végződött be az emberben, a lelkiismeretében élő erkölcsi törvénynyel, hanem a tőle egészen független s elkülönözve felette álló sorsot is elemei közé vonta. Az egyéntől elválatlan volt sorsa, melyet a végzet reá mért, s bár mit tett is, attól éppen oly kevésbé szabadulhatott meg, mint egyénisége egyéb alkotó elemeitől. Gyakran lerázhatlan örökségképen maradt reá, szülői bűnéért, családi átokul, melyért amazok nem bünhődven meg, neki kelle a bűn s bünhődés súlyát elviselnie.

Mindezz a vallásos felfogásból eredt, mely szerint az istenek közvetlenül benyúlnak az ember sorsának intézésébe, s különösen a bosszú istennői, az Erinnysek az erkölcsi világrend őrei s az ellene elkövetett vétségek megtorlói. Ők az egyszer elkövetett bűnt megbosszulatlanul nem hagyhatták, s ha elkövetője kisiklott kezeik közül, utódjában üldözték azt, s addig mentek a vérnyomon, míg utól nem érték. „Mint a vadász-eb“, mondja Sophokles — „mely csapáson űzi a megszebzt özgímet“ — s bizonyosak lehetünk benne, hogy utoléri. Agamemnon áldozatul esik Thyestes átkának s leánya — Iphigenia — halálának; Klytemnestra Agamemnon

meggyilkoltatásának kiengesztelésére hal meg. Orestesre kerül a sor. Mit tehet ő róla, hogy anyagiilkossá kell lennie? — Oedipus tragédiája még végzetesb. Születésekor egy borzasztó jóslatot ver fejéhez a megsértett istenek haragja: hogy meg fogja ölni atyját s vérfertőző házasságot köteni anyjával. Megrémült atyja hogy e rettenetes végzetet kiküldtesse vele: kiteszi őt. S éppen e miatt teljesül az átok; mert úgy nő fel, hogy sem apját sem anyját nem ismeri. Mit tehet róla, hogy végzetessége eléri s a jóslat teljesedik rajta?

A gondviselés s erkölcsi igazságszolgáltatás eszméjének e kezdetleges és durva felfogása a keresztényiség szelidebb felfogásával szemben, mely csak egyéni betudást s bünhődést ismer el, visszataszítónak tetszhetik. Hogy szállhasson a bűn maga, átkos örökségként apáról fiúra, s az előbbi bűnéért, ha maga nem bünhődött, hogy lehet emennek, egészen ártatlan bár, végzetesen bünhődnie?

De hiszen a keresztényiség előfutárja, a mózesi hit is ugyanezen durva elvét az átvitt felelősségnak proklamálta, midőn azt mondatá a bosszuálló Jehovával: „Megbüntetem az atyák bűneit a fiakban, másod és harmad iziglen.“ Sőt a természetnek is, a modern társadalomnak is, bizonyos fokig érvényes törvénye ez. Az apa testi hibája átföröklök a fiúra, erkölcsi szennyfoltja a fiú homlokán is ég, a névhez tapadva, melyet a fiú visel utána, mint erényei is, az öröklő arisztokratia rendszere szerint.

A görög világnézetet s az arra alapított tragikai felfogást egész merevségében mutattam föl. De az alkalmazásban teljességgel nem zárja az ki az erkölcsi elemeket. Sőt éppen erkölcsi törvények közé állítja az embert, s végzetessége abban áll, hogy tragikai *helyzetbe* hozza, azaz oly helyzetbe, melyben két erkölcsi törvény közül mulhatlanul meg kell sértenie az egyiket; csakhogy e helyzet megteremtésére az egyén semmiben sem foly be, az úgy van reá erőszakolva a végzet által. Orestes s Oedipus végzetéről már szoltunk. Timoleon zsarnok bátyja s hazájának szabadsága közé, — a testvér és hazaszeretet közé van állítva; Ajász a hősi önértetülbizakodottsága s az Isteneknek adárendelt emberi

korlátoltság közé; Antigoné az államtörvény s a testvéri kegyelet közé. Megannyi erkölcsi indokok, s ellenmondásaik által fölidézett harc; csak a helyzet a végzetes, mely nem magok által teremtve, hibájok nélkül reájok adva, a megoldhatlan ellenmondás elől kitérniök nem enged. De maga az, ha a kikerülhetlent kikerülni akarják, már bűn; mert hisz azon végzet, mely apáik bűneért vagy isteni akaratból e helyzetet reájok parancsolta, jogosult elemét képezi a világrendnek s így erőlködésük — lerázni azt, — e világrend elleni föllázadás.

A keresztyénség, midőn a szabadakarat tanát kifejtette, egyéni felelősséget alapított meg az erkölcsi törvény megsértése irányában. E tan szerint már a keresztyén tragikai fölfogás az összoütkezés mind két elemét az egyén lelkébe helyezi s oly két szükségességet állít föl, melyek mindkettője erkölcsi, bár az egyik természeti is egyszermind: a testiség, a vér, a szenvedély törvénye, melyek az egyén természetben gyökereznek, általa lerázhatlanok, szabad akaratának korlátokat vetnek, de a mellett erkölcsi minőségűek is. Az ember e kettő közül, melyek mindenike egyaránt törvény és szükségesség reá nézve, s egyéniségében mindenik jogosult is, nem tud választani; szenvedélyének kizárólagossága által megvakulva, nem bír helyesen határozni; a felsőbbet, a tisztán erkölcsi törvényt, mely nincs az ő egyéniségéhez szabva, hanem általános, tehát jogosultabb, — hátrább teszi, vagy nem teszi határozottan előbb mint a kevésbbé jogosultat.

A tragikum mindig tévedést a mérlegelésben s vétséget a tettben föltételez. — Előidézi a bűnt, de melynek mentése is van abban, hogy a másik is törvény volt, bár nem oly magas, jogosult volt, bár kevésbbé mint amaz. Shaksperonél a tragikai fölfogás mindig ezen erkölcsi világnézetből indul ki. „Nála a tragikum a nagyoknak, nemeseknek, szépnök szenvedésében s megsemmisülésében áll, melyet gyöngesége, egyoldalúsága, tarthatlansága által vont magára, melynek a tragédia hősei s eszméjének képviselői áldozatul esnek vagy azért, mert a jót észszépet csak saját, bár nagy és nemes szenvedélyeik kielégítése végott keresik s e szenvedélyek uralmá

alatt önzésük és bűneik martaléki lesznek, vagy azért, mert egyoldaluan, csak egy jóra, egy jogra fektetik összes erejököt, minden mást háttérbe szorítva s eltíporva, és így megsértik az erkölcsi törvényt, mely az egészet a résznél, az általánost az egyesnél fölebb becsülni parancsolja.“*)

A keresztyén fölfogásban tehát a tragikai bűn, nem a végzet elleni vétség, hanem az erkölcsi törvények összeségének megsértése. Tragikai az által, hogy két, egyaránt vagy közel egyaránt jogosult törvény összoütkezéséből ered az egyiknek szükségképeni megsértése.

Az ember egy ballépést tesz, de komoly, súlyos, végzetes ballépést, olyat mindazáltal, mely nem általában kárhoztatható, nem mindenestől elítélhető, hanem bizonyos tekintetben igazolható. Mentsége van, vagy magában a tettben, vagy az azt ölkövető egyéniségben. A tévedés, a hiba, a vétség, a bűn nem magában tragikai; tragikai volta két feltételtől függ: először, hogy nagy következményű, végzetes legyen, — ez által lesz megdöbbentő s költi fel a felelőmet, a mint Aristoteles mondja; másodsor hogy ne csupa önkényből, vagy merő nemtelen indokból eredjen, hanem némikép igazolható legyen; e menthetősége ébreszti a részvétet, szánalmat, mint szintén Aristoteles kívánja. Oly bűn tehát, mely némileg büntelen: bűnös ártatlanság, ártatlan bűnösség. Mentsége, igazolása épen abban áll, hogy bár törvény ellen, de másik törvény szerint, bár szükségesség ellen, de másik szükségességtől hajtva követtetott el, s tehát hatalmas, némileg kényszerítő indokokból harag, bosszú, nagyra-vágyás, bánat, kétségbeesés, szükség, legyőzhetlen eszű, általában a körülmények és szenvedélyek ellenállhatlan nyomása alatt; vagy abban, hogy nagy és nemes indokokból, szent ezéért gonosz eszközökkel, a dicsőség, becsület, hazája boldogítása, fölemelése, maga, övéi, nemzete jólléte céljából követte el a hős; vagy végre abban, hogy erkölcsileg téves, de teljes jóhiszemű meggyőződéssel tett.**)

*) Ulrich: Shakspeare's dramatische Kunst. Leipzig, 1868. I. kötet 414. lap.

**) Dr. Karl Küstler: Aesthetik 240. lap. Tübingen 1869.

A tragikai végzetesség tehát megvan a keresztyén tragédiában is; látjuk hogy a hős vétkezett, de nem tehetett másképp; helyzetben úgy tettünk volna magunk is; s ugyanazon egyéniséggel, indokokkal, és helyzetben másodszor is úgy tenne. Rómé hibázik, hogy Julia első halálhírére azonnal öngyilkosságra gondol; nem jár alaposan végére a dolognak, nem beszél Lőrinczezel; de ha mündezt a kellő nyugalommal megtönné: Rómé volna-e, a lángoló, mindent feledő szerelom személyesítője? Othello megalatui hagyja magát Jagó által, de tévedése nem pusztá értelmi tévedés, nem egyszerű roszul értesültség, hanem a szenvedély által olvakított lélek erkölcsi tévedése; ám ha eszélyesebb volna, nem volna az a fenséges és teljes férfi-erőből ramboló hatalommal előtörő vulkán, a mi.

S minél jogosultabb mindkét egymással ellentétbe helyezett s küzdő hatalom, annál tragikaiabb összeütközésük. A demokratia eszméje, s az arisztokratia és az egyéni kitűnőség érdeme, Coriolánban; az állam szabadsága, és egy hatalmas egyéniség súlya, Julius Caesarban; szív és kötelesség, szerelmi szenvedély s házassági jog: a „Válrokonságok”-ban, Klavigóban s ezer más darabban; a költői képzelet szabadsága s a társadalmi rend és illem joga, Tassóban; a gondolkodó, akaró, élvező szellem végetlensége, s a tapasztalat és az emberi korlátoltság törvénye, Faustban — szolgáljanak például, oly összeütközésekre, melyek valódi tragikai felfogás anyagaiul használhatók.

Az ily összeütközések elemei minden egyénben megvannak. Az erkölcsi világrend, a tiszta erkölcsiség mellett magában foglalja a társadalmi rendet, az államot, a szokások, nézetek és közérzület uralmát, melyek megannyi törvényt szabnak, inkább vagy kevésbbé jogosultakat, s inkább vagy kevésbbé ellentéteseket a természeti szükségességgel, mely a küzdő egyént hajtja, míg amazok tartóztatják s lekötik. Minden ember különböző viszonyok kötelékeiben áll, melyek mintogy az ő sorsát képezik s különböző kötelességeket szabnak elébe; egyénisége, véralkata, hajlamai, szenvedélyei különböző árnyalatokkal vannak vegyítve. Magokban véve azonban a különbségek még nem műhatlanul ellenté-

tek is. Az ember állampolgár is, családtag is; de az állam és család nem áll szükségkép ellentétben s kivált nem megoldhatlan ellentétben egymással: de jöhet abba, sajátlagos okok és körülmények által, az egyéne nézve, s hozbat küzdést elő, az egyénben. Kötelességei s szenvedélyei összeütközhetnek; s akkor a szenvedély (az egyéni) egyik, — a kötelesség (az általános) másik felől áll. Minden ily esetben a két jogosult ellentét, törvény és szükségesség mindenik, kölcsönösen hat és visszahat egymásra, s a kölcsönhatás képezi az erkölcsi élet lényegét. Míg a kölcsönhatás csak a két szükségesség közötti, s az egyén háttérben marad: addig bűne nincs, csak helyzete tragikai, nem maga; de mihelyt maga cselekszik, minden tettelével belonyúl a két szükségesség öllentétesen forgó kerekeibe; bármit tesz, tévedésekbe esik, elfogult lesz, egyoldalúságra ragadtatik, ellenségeket támaszt maga ellen stb. A cselekvés azonban, természeténél fogva csak egyes tényekből áll, melyek mindenike a két ellenkező szükségesség egyikét teljesíti, másikat megsérti; mindenik vétség, vagy bűn; s minden egyes választásnál a szabad akarat következménye, de oly szabadakaraté, mely másképp nem cselekedhetett, mert maga is absolut szükségesség volt, bár az egyéne nézve, az ő öntudatában, szabadság. *)

Mi különbség van tehát, végelemzésben, a görög és a keresztyén tragikai felfogás közt? Nézetem szerint csak fokozati, de nem elvi, nem lényeges különbség. S megvallom, mindig esodálkoztam, hogy a széptan és irodalomtörténet-írók a kettőt mint merev ellentéteket állították egymással szemben. Ugyanazon erkölcsi olv érvényes a görög, mint a keresztyén tragédiában, csak hogy amaz a végzetet is jogosult hatalomnak ismeri el a világrendben, s kevesebb súlyt fektet az úgynevezett szabadakaratra, míg a keresztyén felfogás az ember erkölcsi méltóságát emelte azzal, hogy jobban kifejtette a szabadakaratról szóló tant, de épen az egyéniség (s mindennek a mi hozzá tartozik: véralkat, hajlamok, szenvedélyek stb.) jogosultságában megvetette alapját egy másik végzetességnek, a mely szintoly kikerülhetlen mint a görög

*) Vischer: Aesthetik. I. k. 123. §.

fátum végzetessége. Ez ellen és az ellen lehet, mint Pál mondja: az ösztön ellen, ragódozni; de mint a vad, mely hálójából erőszakkal bontakozni akar, csak jobban bekeveri magát, úgy a szükségesség ellen küzdő emberi akarat. Oedipus a király, a görög sorstragédiák legvégzetesebbike, melyről főlebb megjegyeztem, hogy a keresztyén tragikai fölfogástól a legtávolabb áll, lényegében még is ugyanazon fölfogás alá vonható. Oedipus egy végzetesség átka alatt van; hogy apját megöli, hogy anyját nőül veszi, legkevésbé sem tudható be neki bűnül, egyiket sem ismerte; de büne, hogy bár tudja végzetét, azt kikörülni törekszik, a kikerülhetlent; fellázad egy oly hatalom ellen, mely a görög világnézet szerint ép oly jogosult mint a keresztyén szerint az egyéniség joga s az erkölesi törvény, t. i. az isteni végzet ellen, mely szülői bűnéért mért rá bizonyos sorsot. E kikörülni akarása a kikerülhetlennek, a dacolni akarás az isteni végzettel, ép oly lázadás a (görög) erkölesi világnézet ellen mint Coriolán lázadása hazája, vagy Fausté az isteni végzetlenség ellen, vagy akár a III. Rikárdé minden ellen a mi szent, igaz, és jogos, — mert ő, a milyen volt, ép oly kevéssé tehetett máskép mint Oedipus nem, s ez épen úgy a szent, igaz és jogos ellen tett, mint ő — miután a görög világnézetben az isteni végzet az egyéniségen fölüli jogosultsággal bírt.

Előttém világosnak látszik, hogy a tragikai fölfogás lényegében ugyanazonos volt s marad mindig: az egyes lázadása az általános ellen; tehát egy jogosult indulat küzdelme egy jogosultabb ellen. Változik csak a szerint, hogy népek és korszakok mit tartanak jogosultnak, szentnek, törvénynek, egyszóval erkölesi világnézetnek, mit nem. Fölfogásunk szerint pl. a testvérek közti testi szerelem bűn s vérfertőzés; tárgya lehet tehát a tragikai összeütközésnek, adott körülmények közt. De voltak s vannak népek, melyeknél az nem tartatik bűnnek és egészen közönyös. Így a görög fölfogás a végzetességről, a bűn és bűnhődés átörökölhetőségéről, a jóslatok kikerülhetlen beteljesüléséről, az istenek közvetlen benyúlásáról az emberi sors intézésébe s a fúriák megtorló hatalmáról ma már nincs érvényben; a világnézet fölfogása változott, de a tragikai fölfogás elve ma is ugyanaz: bünto-

lenül senki sem támadhat föl az erkölesi törvény szükségessége ellen, habár másik szükségesség nevében is teszi azt.

A görög tragédia a kívülről jövő végzetességre, a keresztyén tragédia a ben támadóra, az a természeti világnézetre, ez az erkölesi világnézetre fekteti a fűsúlyt. De hogy a kettő lényegében egy, arra nézve egy tényre vagyok bátor figyelmeztetni, melyet minden széptanban nem csak megemlítve, de bőven tárgyalva is találunk s melyben mégis senkinek nem jutott eszébe a két elv benső egységének bizonyítékát találni; nem esoda, — a két elv (a görög és a keresztyén tragikai fölfogás elvének) egységét tagadták, hogy kerestek volna bizonyítékot arra, a mit épen tagadtak?

S e tény az, hogy a tragikum netovábbjának, legmegdöbbentőbb nemének van elismerve az, midőn a görög fölfogás szerinti végzetesség s a keresztyén fölfogás szerinti egyéni vétség összeolvad, egymást kölcsönösen idézi elő s a tragikai helyzetből tragikai bűn ered, mely egy új, fokozott s végkép kikerülhetlen, megoldhatlan és megsemmisítő tragikai helyzetnek lesz ismét szülője. Így vegyül a kettő Sophokles mindenik tragédiájában, még a legkevésbé szabadakaratiban, *Oedipusban* is, mint fentebb érintém. *Antigonében* a végzetes elemot Kreonnak, mint mondani szoktuk „vesztét érző“ elvakultsága az állambatalom mindenhatósága iránt képezi, mely miatt vérrokonának temetetlen fektetni, majd lánczolatosan, Antigone után saját fijának és nejeének vesznie kell, míg ő is megérzi, hogy van valami felsőbb s magasabb a rideg államhatalomnál; míg Izmén maga bele adása a lehetetlenbe s Antigone némes és emelkedett küzdelme a szív s az erköles parancsa mellett a végzet ellen, oly erkölesi elemet képeznek, melynél tisztábbat a keresztyén tragédiákban sem találunk. — *Ajász* túlbizakodottságának végzetes áldozata; a jóslat azt mondá fölöle, hogy ha az egy napot túléli, meiyen őt Athéna üldözendi, mentve van; de ő, erénye s hősisége tulságos önérzetében, bár a görögök szavazata által (kik Achilles fegyvereit nem neki hanem Odysseusnak ítélik) mélyen sértve, megbódult elmével véghez vitt hősietlen tette által pedig meggyalázva érzi magát: azért legkevésbé sem leverte, mert nem bűnbánó. S bár megmenthetné életét, ha

elimeri emberi korlátoltságát, később a végzettel daczolva meghalni. Az istenek hatalma dönti meg, kik magokhoz hasonlót nem tűrnek, de tulajdonkép saját bűne, mert magánál nagyobbat nem akar ismerni. A nagyravágás s hősi önértzet e tragédiája nem épen annyira erkölcsi-e mint végzetes? majdnem mondhatók: nem oly modern-e mint görög? — A *trachini nők*, mely Heraeles gyászos végét ábrázolja Dejanira szenvedélyes szerelme által, az erkölcsi és végzetes indokok legszebb vegyületét mutatja föl. Ő kényszeríteni akarja a kényszeríthetetlen hatalmakat: a szerelem erkölcsi s a sors végzetes hatalmát; de épen szerelme meggondolatlansága által dönti végveszélybe a kít szeret s őrizni akar, a kinek szerelmét visszanyerni s magának biztosítani törekszik. *Elektra*, az Orestes mondának, melyet Aeschylus dolgozott fel nagy trilogiájában, erkölcsi oldalát fordítja kívül s míg Orestes sorsával küzd, Elektrában a nemes lelkű leány viharoktól zaklatott keblének erkölcsi küzdelmeire van fektetve a fősúly.

Mi a görög tragédiában s különösen Sophoclesében az erkölcsi oldal részére adott engedelményül tűnik föl, ugyanazt találjuk a keresztyén tragédiában s nevezetesen Shaksperonél a végzetesség részére. Emlékezzünk mindenek előtt *Macbethre*. A tragikum természetesen a hős jellemében fekszik, nagyravágásában, melyet neje ösztönzései táplálnak, s hajtának a sokszoros gyilkosság bűneig, elkövetni az östöt, a király- és vendég-gyilkolást, hogy a hatalmat megnyerje, s kényszerülve a többire, hogy azt megtartsa s biztosítsa magának; a mit bűnnel szerzett, bűnnel tarthatja fen csak. De e tisztán erkölcsi felfogás a végzetesség mennyi és mily erős eszközeivel van támogatva! A boszorkányok ingerlő, csábító jóslata, majd a boszorkánykonyha látományai, a Banquo szellemének megjelenése, kít ne emlékeztetnének a föld feletti hatalmak befolyására, melyet nem csak sorsunkra, de jellemünkre s egyes tetteinkre is gyakorolnak, a mit Ajász elismerni nem akart s azért kellett vesznie.

Míg Macbeth erkölcsi alapon áll, de végzetességtől űzve, megfordítva *Hamlet* egy végzetes tragikai helyzet talajára van állítva, de ott egészen erkölcsi ellenmondások közt űzve hánykódva. Hamlet épen Orestes helyzetében van: atyját

boszulatlan hagyni, vagy anyját s nagybátyját megölni, ez választása. De ime a keresztyén költő tragikai felfogásának különbsége a hasonló tárgy görög felfogásától: Shaksperonél Hamlet tragikumának súlypontja nem e kényszerű helyzetre, e kikerülhetlen végzetességre van vetve; Hamlet tragikuma önmagában, saját egyéniségében van. Átlátja hogy tennie kell, de nem tud tenni; s a tett erkölcsi szükségességének érzete és saját habozó, eszmélkedő egyéniségének minden határozott tetre képtelen volta között van az ellenmondás; mindig fontolgat: mit s mikép lesz tennie leghelyesebb? ürügyeket ragad meg, hogy a tettet elhalaszsa még — s végre mikor tenni kényszerül, hebehurgyán s botorul tesz; a király helyett, kít a függöny mellett rejleni vél, Poloniust öli meg.

Göthe *Faustja*, a kinek jellemo épen ellentetes a Hamletével, a tett- és élv-szomj kielégíthetlenségének levén képviselője, ismét azon légkörében mozog a végzetességnek, melybe földfeletti és földalatti hatalmak nyúlnak be intézőleg, ellenzőleg, vezérlőleg.

A francia classicismus tragikusairól. Corneilleről és Racineről felesleges itt hosszasan szólni. Ők a görög tragikai felfogás felé fordultak; részben oly tárgyakat is dolgoztak föl, mint pl. Racine Phaedrájában, melyet a görög tragikusoktól vettek át. Szerették a régiség alakjait eleveníteni föl, a felettök lebegő végzetességgel együtt. Azonban hőseik a régi világ neveit és sorsát, de a versaillesi udvar érzületeit hordják magokon. Hatásukat a két tragikai felfogás egyesülése nem kis mértékben emelte.

Erkölcsi érzetünknek valóban a legmegfelelőbb a külső és belső ellenmondások ez összetalálkozása. A pusztá külső sors, mely ártatlant dönt meg, melynek lehelletétől elhervad mind a mi szép és fényes: leverő, igaztalan, erkölcsi érzetünket lázasztó. Bár tudjuk, hogy e tényleges világban tökéletesnek lenni magában is bűn: mert a mi kivételes, az nem férhet össze a többi létezővel s összeütközésbe jö vele. De másfelől a pusztá bűn, külső alkalom kényszere s lényeges szükségesség nélkül könnyen kibillentí a hőst a tragikai körből s egyszerű köznapi bűnössé teszi, ki nem a költői, hanem a bűnvádi igazságszolgáltatás elé állítandó; az ilyen sohasem

gerjeszthet tragikai részvétele. — A görög tragédia is jól érezte ezt s a végzetességhez mindig egyéni bűnt is csatolt — ha mást nem: az Oedipusét, a végzet elleni lázadás bűnét. S már Aristoteles szabályul adta, hogy tiszta ártatlanokat és merő gonoszokat ne válasszon a költő tragikai hőseivé. Az első próba ez utóbbira tulajdonkép Shakspeare III. Rikárdja; de mily művészettel van ebben is a végzetesség vegyítve a bűnnel; mennyire van enyhítve a legundokabb gonoszság erkölcsi betudhatósága a természet mostohasága, az emberekől tapasztalt annyi sérelem, a világtól kitaszítottság által; mint Shylocké is a sérelmek s meggyaláztatások által, melyeket maga és faja szenvedett. Mindkettőre, bár gonoszságuk megdöbbenő, azt kell mondanunk: nem tehettek máskép. S mikor Rikárd, szokatlan, de szükséges expositójában, első monológjában kitér a szívét, előre lemondunk a gyűlöletről, s mert szerető részvétünk nem lehet iránta, szánjuk végzetéért, majd felelemmel kísérik nagyságát.

Valóban a tény: hogy végzetesség s egyéni bűn a görög és keresztény tragikai felfogás e két ellensarka nem csak egybefér, de egymást kiegészíti s kölcsönösen emeli, elég annak bebizonyítására, hogy lényegében a kettő nem ellenkezik, s mint ugyanazon gyökérről két hajtás, ugyanazon elvből eredt a két *tragikai* felfogás is.

A tragikainak ezen talán nagyon hosszúra is nyúlt s bizonyára mégis közel sem kimerítő elemzését azért tartottam szükségesnek, hogy alapul vehessem a tragikai felfogás azon kevés de lényeges szabályainak, melyeket egyedül ezekből vonhatok el, melyek ugyan senkit sem fognak arra képesíteni, hogy lelkében tragédiák fogamzzenak, de mint az esztétikai szabályok általában, bár pozitív alakban mondva ki, azon negatív haszonnal bírhatnak, hogy óvják az illetőket attól, a mi nem szabad, s ha tragikai felfogásukat meg nem termékenyíthetik is, a nem tragikai felfogástól vissza fogják tartóztatni.

A tragikum lényegét fentebb e meghatározásban fejeztem ki, hogy az *a megoldhatlan erkölcsi ellenmondásban áll*. Megoldhatlan nem általában véve, mert mihelyt a két ellentett törvény vagy szükségesség közül egyik felsőbb s joga-

sultabb mint a másik, akkor az ellenmondás elméletileg már meg van oldva azon feltétlenül érvényes erkölcsi tételben, hogy a nagyobb jó a kisebbiknek előbe teendő, ha mindkettő együtt el nem érhető; hanem megoldhatlan az illető egyénben, a tragédia hőseiben, az ő viszonyai közt, az ő jellemével, szenvedélyeivel, egyéniségével. Észszerűleg minden megoldható, s hideg ezirkalmazással, asztalunk mellett, kényelmes hálókabátban, bölesen elmondhatnók, mit kellett volna tenni és nem tenni Learnak, Othellónak, Rómeonak, Hamletnek, Faustnak, Stuart Máriának, vagy akár Orestesnek, Dejanirának, Kreonnak, sőt tán Oedipusnak is. De a tragikus költő, az erkölcsi élevení érzetével bár, nem a logika, hanem a szenvedély törvényei szerint gondolkodik, s gondolkodtatja és cselekedtetni hőseit. Ugy kell tehát felfognia tárgyát s felállítania hőseit, hogy az erkölcsi ellenmondás valóban megoldhatlan legyen. Erre pedig kettő szükséges: az erkölcsi ellenmondás nagysága a cselekvényben, s a szenvedély nagysága a hőseiben. Ha mindkettő hiányzik: az egész felfogás és lefolyás kicsinyes, köznapi s szó sem lehet tragikumról. De ha a két feltétel közül csak egyik is hiányzik, oly aránytalanság áll elő a cselekvény és a hős között, mely vagy a tragikai felfogást, ha a cselekvény kicsiny, vagy a tragikai hatást, ha a hős kicsiny, multhatlanul megöli.

Számtalan tragédia szenved e két hiba valamelyikében; bár meg kell vallani, hogy az utóbbi az uralkodóbb betegség. Nagy összeütközések híjával nincs sem az élet, sem a történet, s tárgyat, mely tragikaivá lehet, a költő eleget találhat mindkettőben, a múlt történetében s a jelen társadalmában. Carrière-nek igaza van, hogy a tragédiára nézve mindegy: polgár-házbau vagy fejedelmi palotában foly-e le? s legfőlebb az lehet kérdés, melyikkel könnyebb részvétele és főleg megdöbbenést költeni: a nagyok nagy hullámokat verő küzdelmeivel s a történelmi múlt sejtelmes távlatával, vagy a jelen hangyamozgalmával, a társadalmi nyomor örvénytőlcsérével s a szívben — ha bársony nem takarja is — fészkelhető nagy szenvedélyekkel? E kérdés azonban nem tartozik most reám. Bizonyos hogy nagy tárgyakat, nagy erkölcsi ellenmondásokat a költő mindenütt találhat. De a nagy jelleme-

ket magának kell megteremtenie. A történelmi csak tetteikkel festi nagyoknak hőseit; az egyéniség, az utolsó indokok, s az erkölcsi oldal főbbnyire kisiklik Clio keményen metsző vésője alól. A tragikai felfogás tehát nem elégedhetik meg a tárgynak, a cselekvénynek s benne fekvő erkölcsi ellenmondásnak erős szemügyre vételével; ez még csak a tragikai helyzetet állapítja meg s ez — aránylag — vajmi könnyű a második feladathoz, a nagy szenvedély által mozgatott jellemek megteremtéséhez képest. Ebben van a tragikai felfogás végtelen mezeje, itt mutatkozik a költői erő, — vagy a költői gyöngeség. Egy, csak valamennyivel lanyhább Othello vagy nem őli meg nejét, vagy ha meg: erkölcsi szörnynyé válik, a ki soha sem bírja részvétünket. Hamletet csak Shaksperó jellem-fölfogásában érthetjük meg, mint Elektrát csak Sophoklesében. Mint van Macbethnek nem csak cselekvénye végzettségében, hanem a hős jellemében is minden vonás összeállítva, hogy feltartóztathatlanul rohanjon tragikai vége felé?

A hős jellemének s benne a nagy szenvedélynek, helyzetéhez és a cselekvényhez arányosnak kell lenni. Oly ellenállhatlan erővel kell bírni az ő egyéni indokainak s melyben azok gyökereznek: szenvedélyének, hogy azt mondjuk: nem tehetett másképp, s elfelejtsünk okoskodni és moralizálni: mikép kellett volna cselekednie. A ki III. Rikárdot elvetemült, de közönséges gonosztevéül fogná föl, soha sem fogna vele tragikai hatást előidézni; Shaksperó által torontott jellemében fekvő erkölcsi (igenis, bizonyos értelemben erkölcsi) indokai s benső szükségessége nélkül nem döbbsentene meg láttára azon félelmes gondolat: ha mi is helyzetébe jutnánk, el kellene kárhoznunk, mint neki.

Valami szánalmas (de nem tragikailag szánalmas, vagy ha az, nem a hőst, hanem a szerzőt illetőleg tragikai, ki erejét felülmúló vállalatba fogott, s nem tragikai-e az is?) mondom, valami szánalmas látomány nagy szabású cselekvény kothurnusában törpe egyént látni mint vergődik, lépni sem tud s csak vonzolja a nagy eszmát.

E pontnál még egy kérdéssel kell szembe néznom. Megoldhatlan legyen, mondám, az erkölcsi ellenmondás. A tragikai fölfogás tehát az engesztelő megoldást, mely a ko-

moly összeütközést csak drámai végre vezetí, nem tűri meg. A tragikai összeütközés és tragikai bűn súlya alatt a hősnek meg kell semmisülnie. A tragikai helyzet és ahhoz kötött végzettség nem lehet ideiglenes, melyből a kibontakozásnak csak lehetősége is maradjon fenn. S itt a kérdés, mulhatatlan-e a tragikai összeütközésnek a hős physikai halálával végződni? Próbáltam az ellenkezőt (Heródesben), láttam reá nagy példát (Katona Bánk bánja) s azon meggyőződésre jutottam, hogy mulhatatlan. És pedig két okból: egyike a tragédiában magában van, másika a hatásban, melyet a nézőre tesz. Ha a hős megél s hogy úgy mondjam meglábolja a nagy szerencsétlenséget, föl kell tennünk, hogy a szerencsétlenség nem volt oly nagy mint a küzdelem közepette maga is érezte; vagy az erkölcsi ellenmondás volt csekély arra, hogy megoldása absolut lehetlenség legyen, vagy az ő szenvedélye nem volt oly nagy hogy reá nézve halálossá váljék. Mindkét esetben a felfogásban volt a hiba. De ily megoldás által a tragikai hatás is csökkentve van. A néző azon benyomással távozik, hogy a függöny legördülésével hő-ére nézve még nincs befejezve minden, mert nincs befejezve az élet. Lesújtva maradt talán lelke, a kétségbe esésig, meghasonlva talán az örültségig. De nem láttunk-e lesújtott és kétségbeesett embereket megvigasztalódni? örülteket kigyógyulni? Othello, Rómeó, ha megélnék, nem fognak-e egy új Desdemonával, vagy Juliával, a lejátszott tragédia helyett talán komédiát kezdeni? oly föltevés, mely a tragikai hatást gyökerében támadná meg. Ha az erkölcsi ellenmondást megoldhatatlannak töltételeztük, legyen az valóban megoldhatlan e testi világban. A mi azután következik, az épen a megoldást adja meg, az egyedül lehetségest és egyedül kívánatos, — s épen erre akarom a figyelmet még fordítani. A legtragikaibb helyzetekben, hol a megoldás erkölcsileg lehetetlen: egyedül a megsemmisülés megnyugtató; a megzavart őszhang csak az által áll helyre, mert egyedül a halál az, a mi mindent kiengesztel. Bűnhődéssel, bármi súlyos legyen is, nem lehet a bűnért vezekleni, melynek zsoldja a halál. A rajtelmek, melyeket szenvedéseink elemi iskolájában csak betűgetünk, megoldást csak amott nyernek. S a tragikai hatás

ez utóíze elveszi azt, a mi a tragikai bukásban leverő volt és felemelővé teszi: épen a kibékülés által, melyet a halál eszközöl. Ha ezt halál nélkül el lehetne érni, ha volna oly költői erő, mely a teljes meggyőződésig elhitesse velünk, hogy a hős physikai megsemmisülés nélkül, erkölcsileg végkép s s gyógyíthatatlanul meg van semmisülve: elfogadnók. Az tény, hogy Shakspero erre nem érezte magát elég erősnek s tragédiái egyikében sem kísérlette azt meg.

A katasztróf kérdésénél önként veti föl magát azon kérdés is, lehet-e arra eszközül a véletlent használni? Ugy látszik, mintha a sorstragédia, mely a helyzetet bizonyos értelemben véletlenül, legalább az egyénre nézve indokolatlanul teremti meg, a megoldásban is megtérne a véletlent. De ne felejtjük el, hogy valódi tragikai összeütközés csak valódi és jogosult ellentétek közt lehetséges. A puszta véletlen pedig az erkölcsi világban jogosulatlan. Jogosult csak az, mi az egyénnel erkölcsi benső összeköttetésbe van hozva. Ha a hőst nagy tervei közepette, reményei virágában, s munkássága delén, háztetőről lehulló kő ütné agyon, az eset sajnós és szomorú volna, de nem tragikai. A véletlen ily alakját a görög sorstragédia sem használta soha; az ő világrendje szerint a tragikai végzetesség, mint bőven kifejtettük, teljesen jogosult volt.

A költő a történetben is számtalanszor fog indokolatlan tényekre akadni, melyek épen azon szempont alá esnek, mint az életben tagadhatatlanul sokszor előforduló véletlen. Ha ilyet talál, hozza azt erkölcsi összefüggésbe a hős jellemével, bűnével. Hogy valaki a csatában elesik, véletlen; de ha a nyilat vető kezét bosszu vezérli, tragikaivá lehet. A párbaj mindig a véletlen esélyeinek játéka; azért a tragédiában nem mint véletlen, hanem mint a kikerülhetetlen s erkölcsileg teljesen indokolt istenítélet egy neme szerepelhet csak. Így van Macbeth halála sokszorosan tragikaivá téve, bár pár-csatában esik el; mert Macduff öli meg, kit családja kiirtása által halálos bosszúra ingerelt s kitől a jóslatok is óvták; épen azon jóslatok, melyeknek hitt, midőn koronát ígérték neki, de melyeket kinevetett, mikor bukását és halálát jóslták, egyben elismerte jogosultságukat, a másban daczolt velök. —

Attila vérömlésben hal el násza éjén. Ez, ha véletlen s csak oly halálnem mint bármely más, nem tragikai; de tragikaivá lesz, ha menyasszonya fiatal királyleány, kinek apját s bátyjait megölte, királyi házát kiirtotta, országát birodalmába olvasztotta, magát erőszakkal tette kénye rabszolgájává; s ki a nászéjen, talán az élvezett gyönyör után, — egy második Judit, csak egyéniebb indokokból s annál tragikaiban, — gyilkosává lesz, s a vérömlés csak ürügy és álhír . . .

A véletlennek indokoltta s így jogosultta tételére a költőnek mind az élettel, mind a történettel szemben a legteljesebb s valóban korlátlan szabadsága van. Ne féljen élni jogával. Ne felejtse, hogy ha a dráma általában nem tűr semmi indokolatlant, s a véletlent, cum grano salis legföllebb a bohózatban akomikai hatás fokozása eszközeül engedni meg: a szoros kapcsolat, mely sehol egy tühegynyi hézagot sem enged, sehol sem elengedhetlenebb mint a tragédiában. A tragikai fölfogás, mely erkölcsi összeütközést követel és pedig két jogosult szükségeség közt, teljesen kizár minden indokolatlant s így a véletlent is, mely erkölcsileg a legjogosulatlanabb. Ne utaljon senki a sors-tragédiára, kiváltkép a görögre; mert nem győzöm eléggé ismételni, hogy annak kikerülhetetlen végzetessége, természeti szükségessége a görög fölfogás szerinti erkölcsi világrendben egy szorosabban beillesztett mozzanatot képez, mely a többi erkölcsi törvénnyel nem csak kapcsolatban áll, velök nem csak egyenjogu, hanem uralkodik valamennyin.

S itt kell, a tragikai fölfogás szempontjából néhány szót ejtenem még a külső és belső szükségesség, a tragikai helyzet és tragikai bűn kapcsolatáról s egyesítéséről.

Először a vegyítés arányáról, mely mellékes kérdés.

A tárgytól, s annak fölfogása és rendezése folytán a költőtől függ: végzetességet és bünt mily mértékben vegyítsen. Törekedjék bizonyos egyensúlyra a kettő között. Vegyen reá példát az életből. Néha a végzetes helyzethez csekély vétség járul hogy azt orvosolhatatlanul tragikaivá tegye; néha viszont nagy bűn a kedvező helyzetet is tragikaivá fordítja, mint azokról szoktuk mondani, kik szerencsájukat el-

játszották. Kis hiba, tévedés, gyöngeség, egy parányi vétség hozhat elő iszonyú bűnhődést: mint Desdemónánál. De helyesen jegyzi meg a tragikai kérdés egyik újabb magyarázója*), hogy Desdemóna sem csak gyermeketeg ártatlanságból eredő könnyelmű gyanutlanságának esik áldozatául, melylyel Casaiót oly hévvel pártolja ura előtt, bár Jágó kiváltkép ezt zsákmányolja ki ellene. Itéletét atyja előre kimondta már a tanács előtt: megcsalta apját, feltehető róla, hogy férjét is megcsalja; megsértette a vér, a természet, a társadalmi szokás és illem tekinteteit, — véralkatában van valami, a mi őt vádolja, s Jágó nem késik *erre* is figyelmeztetni urát. Ily bűnös mozzanat Romó- és Juliában is a mohóság, melylyel magokat a szerelem bevének átadják, semmire nem tekintve; ilyen Cordeliában merevsége, mely önteltségre látszik mutatni. — Túlfelől a mentő körülmények a nagy bűnöknel: Macbethnek a boszorkányok befolyása, a véres jellemű kor, a király jelentéktelensége az ő nagy egyénisége mellett, a szerelem s nőjének erkölcsi kényszere; Rikhárdnak a természet mostohaasága, az emberek gyűlölete, saját nagy céljai s jelleme erejének önérzete stb.

Valóban tragikai felfogást valamint némi végzetesség, úgy erkölcsi vétség nélkül sem lehet képzeln. S helyesen jegyzi meg Vischer**), hogy Schiller alapjában hibásan fogta föl a tragikumot s elvette annak erkölcsi jelentőségét, mikor azt mondja: (Über die tragische Kunst) hogy: „részvétünk csökken, ha a szerencsétlen saját bűne által sodortatik a veszélybe“ s jelesen, hogy „Lear iránti részvétünket csökkenti botorsága, gyöngesége, melylyel koronáit oda ajándékozta.“ Ellenkezőleg, részvétünk nagyobb, s csak így tragikai iránta; ha erős volna, nem költene részvétet s tragikai ereje gyöngeségében áll; ő nem is tehet másképp, egyéniségénél fogva, s ezért tragikai. — Valamint másfelől a tragikai bűnhöz tragikai végzetesség vegyül, amaz mulhatlanul szűlvén ezt. A szenvedély olvakultá, esőkönnyössé tesz. Célja elérését

*) Dr. Carl Lemcke: Populäre Aesthetik. Dritte Auflage. Leipzig. 1870.

**) Vischer: Aesthetik. I. kötet. 123. §.

annál inkább erőszakolja, minél kivihetlenebb s önmagát sodorja ez erőszakolás által oly helyzetbe, melyből aztán, ha akarna sem szabadulhat. Bűne, legfőbb fokozatán így teremti meg végzetét, mely aztán parancsol neki s uralkodik rajta.

A görög és keresztyén tragédia különbsége e két elem vegyítési arányában tűnik ki leginkább. Egyik sem mellőzi egyik elemet sem; de a görög a végzetességre, a természeti világrendre fektetvén a fő súlyt, a tragikai *helyzetet*, — a keresztyén ellenben a tragikai *bűnt* állítja előtérbe s teszi túlnyomóvá. Ez is azt bizonyítja, hogy a két tragikai felfogás között csak fokozati, nem elvi különbség van.

Mellékes kérdésnek mondám a vegyítési arányt, mely minden egyes esetben a tárgy által határoztatik meg, s a költő felfogásától függ. A fő kérdés itt az, mikép kelljen a költőnek a tragikai bűnt s a tragikai végzetességet *magát* fölfognia.

Azt hiszem, tisztában vagyunk már mindkettőnek fogalmával. A kettő egymást föltételezi is, szüli is. A tragikai bűn az által ered, hogy az egyén oly két szükségesség közé van helyezve, melyek közül, bár szabad akarattal — de szenvedélye által vezetett szabad akarattal — választ, nem választhat úgy, hogy egyiket meg ne sértse, és pedig, épen szenvedélye miatt, a felsőbbet, általánosabbat sérti meg, s valódi bűnt követ el, vagy az egyénit, s azzal magát semmisíti meg. Kötelesség és szenvedély közé állítva: vagy keresztül tör a kötelességen, s szenvedélyének hódol, s ozzal fölidézi maga ellen a tragikai végzetet; vagy legyőzi szenvedélyt s magát áldozza föl. A tragikai bűn e kettős felfogására a legvilágosabb példát látjuk azon ellentétben, mely a francia klasszicizmus két nagy tragikusa Corneille és Racine tragédiái között van. Corneille hősei erősebbek mintsem szenvedélyeik martalékai legyenek, sőt kötelesség-érzetökkel legyőzik szenvedélyeiket; ha az életök gyökerét képező szenvedélylyel együtt magok is megsemmisülnek, s áldozatul esnek, mint Polyucte, tragikai felfogásuk ellen nincs kifogás; de a kötelesség és szenvedély ez összeütközésében Corneillenél többnyire a nélkül győz a kötelesség s áldoztatik föl a szenvedély, hogy maga a hős megsemmisülne; az összeütközés komolysága

daczára a megoldás békés, mint Cidben, Cinnában, s legföljebb a mellékszeményeket éri tragikai vég, mint Horace-ban. Racine hőseiben is a szenvedély és kötelesség küzdelmét látjuk, de sokkal tragikaibb felfogással; szenvedélyeik erősek, legyőzik kötelesség-érzetüket, elkövetetik velök a tragikai bünt s az egyén megsemmisülésére vezetnek. É szerint Racine tragédiái valóban tragikaiak; Corneille-éi is azok lehetnének, daczára az ellenkező felfogásnak, bár az sikamlósabb s könnyen tévedhetne a tragikai bukás helyett a martyri szenvedés terére, — de ő jobban szerette megoldani az ellenmondást; meg kell vallani, hogy abban mester, de hatása nem a tiszta tragikai hatás. Bámulatot gerjeszt hősei iránt, de nem a valódi tragikai szánalmat és félelmet.

Azt hiszem, eltalálom az igazat, hogy Corneille tragikai fölfogásának hiánya abban fekszik, mert a tragikai bünt nem állítja oly élesen föl, s nem engedi a szenvedély azon végpartjáig menni, a hol a bűn már megteremti a tragikai helyzet azon végzetességét, mely elzárja az utat minden megoldástól, s lehetlenné teszi a menekvést. Hősei nem mennek annyira, hogy vissza ne léphetsének; a mi természetes, mert a kötelesség jobban tartóztatja, mint a mennyire a szenvedély hajtja.

Lássuk Shakspeare hősei hogy rohannak vesztőkbe, azaz a tévedés, bűn, szenvedély lejtőjén hogy jutnak oly helyzetbe, mely már végzetes; vagy helyzetök végzetessége mint sodorja őket bűnbe, s ez mint hat vissza sorsuk végzetességére még nagyobb erővel.

Romeó és Julia számára a helyzet előre már végzetessé van téve. A mester keze az első felállításon meglátszik. A szerelem ellenállhatlan szenvedélye, mely őket végzetesen ragadja meg, a színtoly szenvedélyes s végzetes gyűlöletbe ütközik, mely családjaikat, fejben és tagokban, le egész a szolgálkig, oly tátongó ürrel s kiengesztelhetlenül választja el. Az első jelenetekben a szolgálk versongése, mely Tybalt, Benvolio, Mercutio találkozásaikban még fokozódik, a tért előkészíti nekik a legtragikaibb összeütközésre. Elvakultan ők, oly könnyen és mohón engednek még is a szerelem sugallatának, mintha helyzetök a legrendesebb volna. S mert

küzdenek ellene, még engesztelhetlenebbé teszik helyzetöket. Majd az álomital használatával a véletlennek dobják oda magokat, — a véletlen boszúlja meg magát rajtuk. Így bennök és sorsukban, a vétség és végzet tragikumna van összefonva, mint lenni kell.

Othellóban a fősúly egészen a tragikai vétségre van fektetve. Itt nem a helyzet, hanem a hős jelleme van a legtermékenyebben előkészítve a tragikai összeütközésre. Othellóban erő és szenvedély, mindkettő rendkívüli mérvű, bámulatos egyensúlyban állanak. Mór származása s abból eredő déli véralkata, a változatos, kalandos, tettűs élet tapasztalásai, s általok megérlelt szenvedélye, kifejtett ereje, — érdemei Velenceze iránt, s állása, melyet a köztársaságban elfoglalt, s a férfias erő és emelkedettség mellett mégis az emberismeret azon föltűnő hiánya, mely egy Jágó által kezdettől fogva csatolni hagyja magát, — mind ezek nem csak jellemének s egyéniségének, hanem tragikai sorsának is előre élesen föllálitott elemei. Sorsát csak látszólag dönti el, egy oly csekélység mint az elejtett zsebkendő; lelkében a harez már akkor kitört, sőt sorsa el van döntve már, a zsebkendő csak az alkalom. A régi mondás, hogy kis okokból folynak nagy következmények, nem igaz. A kis okok csak alkalmat adnak a nagy okoknak, hogy következményeiket ez vagy amaz pillanatban mutassák ki. S a tragikai felfogás Othello jellemében épen az által mutatkozik teljes erejében, hogy a költő azt kezdettől fogva már oly tragikaivá tette ellentétei által. Mint általában mindig teszi Shakspeare; jellemeinek legtitikosb redőibe, első pillanatra belátnunk enged: hogy készen lássuk a felhalmozott löport, melyhez csak a felrobbantó szikra kell.

Macbethben a jellem és a helyzet, a bűn és a végzetesség találkozásáról szóltam már; most a tragikai felfogás finomságára akarok még utalni abban, a mint Shakspeare mellékszeményei sorsával elbánik. Hogy Macbeth nagyravágyásának tragédiájában annyi ártatlannak kell szenvedni s elveszni: nem igazságtalan, nem lázasztó-e? Nem lehet megtagadni a költő jogát, hogy mellékszeményeket állítson fel, kik csak arra valók, hogy a tragédia célját előmozdítsák, s e

ezél érdekében úgy bánassék velök, mint a sakk-játszó kisebb figuráival, feláldozza őket. De mégis a tragikai érzék némi hiányára mutatna, mellékszemélyekben is egészen ártatlanokat szenvedtetni. Shakspeare távol van ettől. Vajon ártatlanul szenvednek-e vagy esnek el Duncan s fiai, Banquo, Macduff s családja, és végre annyi hős, nemes s maga az egész ország? Duncanról keveset tudunk, de annál többet következtethetünk a kevésből. A folytonos lázadások ellene, melyeknek elnyomásában Macbeth oly jó szolgálatokat tett, annyit mindenestre mutatnak, hogy uralkodása nem volt kifogástalan; akár erőszakoskodás, mi a lázadások forrása rendszeren, akár túlságos gyöngeség, mint itt valószínű, minden estre oly tulajdonai voltak, melyek bűn az uralkodóban; de végzetessége is: hogy mellette oly hatalmas egyéniség emelkedik, részben az ő kegye s kitüntetései által is s így vigyázatlanságából is, mint Macbeth. Fiai, eszélyesen ugyan, de mindenestre férfiatlanul szaladnak meg, legyilkolt atyjok holtteste mellől, s mert a vér és kötelesség szavának nem engednek, mely tőlök bosszút követelt volna, s inkább gondolnak saját fejük megtartására, mint e szent kötelesség teljesítésével, azért nem egészen méltatlanul ejti Macbeth reájok a gyanút, hogy ők ölték meg apjokat. Banquoról Ulrici azt mondja: „öntetszolgó hivalgással sütkérezik jövő szerencséje jóslatában, s ez által hívja ki a sorsot s idézi maga fejére a romlást,“ — Vischer pedig: „bár ő Shaksperenél egészen ártatlannak látszik, de föltehetjük minden erőltetés nélkül, hogy ha látta, hogy Macbeth gyalázatos játékot játszik, nem kellett volna tétlenül maradnia“ — s mind kettőnek igaza van, csak az utóbbira kell azt megjegyeznünk: nem csak föltehetjük, de határozottan állítanunk kell. Ő kezdettől fogva tanuja volt Macbeth minden dőlégének, nem csak tetteinek, hanem úgy szólván az indokoknak is, nagyravágyása sarkantyúinak, a boszorkány-jóslatban; vagy bárgyú hát, hogy nem lát, vagy gyöngö, hogy nem mer, vagy meggondolatlan, hogy a szükséges tettet elodázza — mindenik esetben méltán vesz. Hogy inkább negatív bűnével bűnhődése nincs arányban, nem hiba, sőt a tragikai felfogás természetében fekszik. Végre Macduff családja az ő meggondolatlanságának

áldozata, hogy látva a veszélyt, fut: segílyt hozni — igaz, de elfeledve gondoskodni övéi biztosításáról. „Az egész országot s a főurakat pedig,“ mondja Ulrici „azon gyáva, önző, férfiatlan önmegadás bűne terbeli s átka éri el, melylyel magokat a bitorló alá adják s a jogszerű trónöröklést mellőzni hagyják. Ki a jogtalanságot így engedi nyakára hágni, méltó rá, hogy általa eltiportassék.“ Ime, így bánik Shakspeare a mellékes dolgokkal is.

De nem csak a vétség, a tökély is felhívja maga ellen bizonyos tekintetben a végzetet. Maga a nagyság, a köznapi-ságon felülemelkedettség tragikai sorsot rejt magában. A világronddal harezra száll, annak megállapított szabványain önhatalmilag túteszi magát, túlságosan s követelőleg érvényesíti az egyén jogait az általánossal szemben. Valami újat akar létesíteni, forradalmat idéz elő az eszmékben s ez által kihívja maga ellen a létezőt, mely épen mert létező, az idő szerint szükségképeni is, ha nem tökéletes is. S bár az erkölcsi és szellemi lét föltétlen törvénye a baladás, azért a létező ellen föltámadt egyén bukása sem igaztalan. Részint mert első kifakadásában a burokból s kötelekei közül, a nagyszerű sem tökéletes s megérdemli, hogy megtámadtasék túlságai, kinövései miatt; részint mert a létezőnek is megvan jogosultsága, s azt megtámadni: vétség a világrend ellen.

Vajon maga az egész természeti és erkölcsi világ, összességének tökélye mellett, nem tökélytelen-e részleteiben, s egyénei nem mindenütt ezer ellenmondást rejtenek-e magokban? „Minden lét, az egész világ, tragikai bizonyos tekintetben,“ mondja Köstlin, kit már egyszer idéztem s még többször használtam; mert fenségében oly véges s végességében oly fenéges. Minden létet a megsemmisülés veszélye fenyeget, erejének elégtelensége vagy túlfeszítése által, mely utóbbira, az önfentartásra és terjeszkedésre szükségképi törekvés kényszeríti. Még az élettelen világ sem ment e végzetes szükségességtől, a mennyiben a világrendszereket alkotó erők azt szét is rombolhatják; még kevésbé a szellemi, az öntudatos, erkölcsi világ, melyet ereje önérzete oly könnyen ragad visszaélésre, annál könnyebben, minél nagyobb szabadsága; s ez

igazolja a protestans egyház igazán tragikai dogmáját a praedestinációról, mely szerint a teremtő istenség, erkölcsi teremtményei egy részét a szabadsággal való visszaélésre, s azzal az örök megsemmisülésre végzetesen kárhoztatta.⁴

De ez a felfogás, a tragikait egy felől a teremtő istenig, s másfelől az örök idő végetlenéig terjeszti ki. Nekünk elég: azt a küzdő s elbukó egyén physikai megsemmisüléseig terjesztenünk. Minden tragédia végén fel kell hogy lelkünkben hangozzék a szó, melynek Göthe, Faustja első részének végén, oly felséges kifejezést adott; a szenvedélyek megtisztultak, a bűn megbűnhődött, az erkölcsi világrend érvényre lépett, s most a halál mindent kiengesztel; hiába látjuk szemünkkel, hogy az áldozat meghalt, s hiába mondja realistikus szemléletünk, mint Mephistofeles: „Ő elveszett“ — lelkünk kiengesztelt érzése azt feleli rá, mit a felülről jövő hang: „Meg van mentve!“ („Sie ist gerichtet!“ — „Ist gerettet!“)